

ובנו – אשר גם הם כמעט לא פרסמו ספרים, ובי שנים האחרונות קובצו ונדרסו מאמריהם באסופות מהודרות במתכונת דומה, אף הם בהוצאת המכון למדעי היהדות, כל אחד מהם בשני כרכים.

דמיון נוסף ניתן למצוא גם ברכיב מסוים בסגנון הכתיבה. הרב פרופ' שאול ליברמן, חוקר התלמוד הנודע, כתב על הרא"ש רוזנטל: "כל מאמר שלו היה ספר, וכל הערה שלו היא מאמר". את דברי ליברמן אלו ציטט פרופ' עוזיאל פוקס במאמר שכתב על זוסמן, אלא שאצל זוסמן אריכות ההערות היא בשיעור גבוה לאין ערוך, ולעיתים הן משתרעות על פני שלושה עמודים. אכן, מדובר בספר לימוד ולא בספר לקריאה קלילה. כפי שלמדתי מפרופ' שלמה גאון, את המאמרים של זוסמן יש לקרוא תחילה ללא ההערות, ורק בשלב הבא ניתן לפנות לקריאה נפרדת וסדורה בהערות.

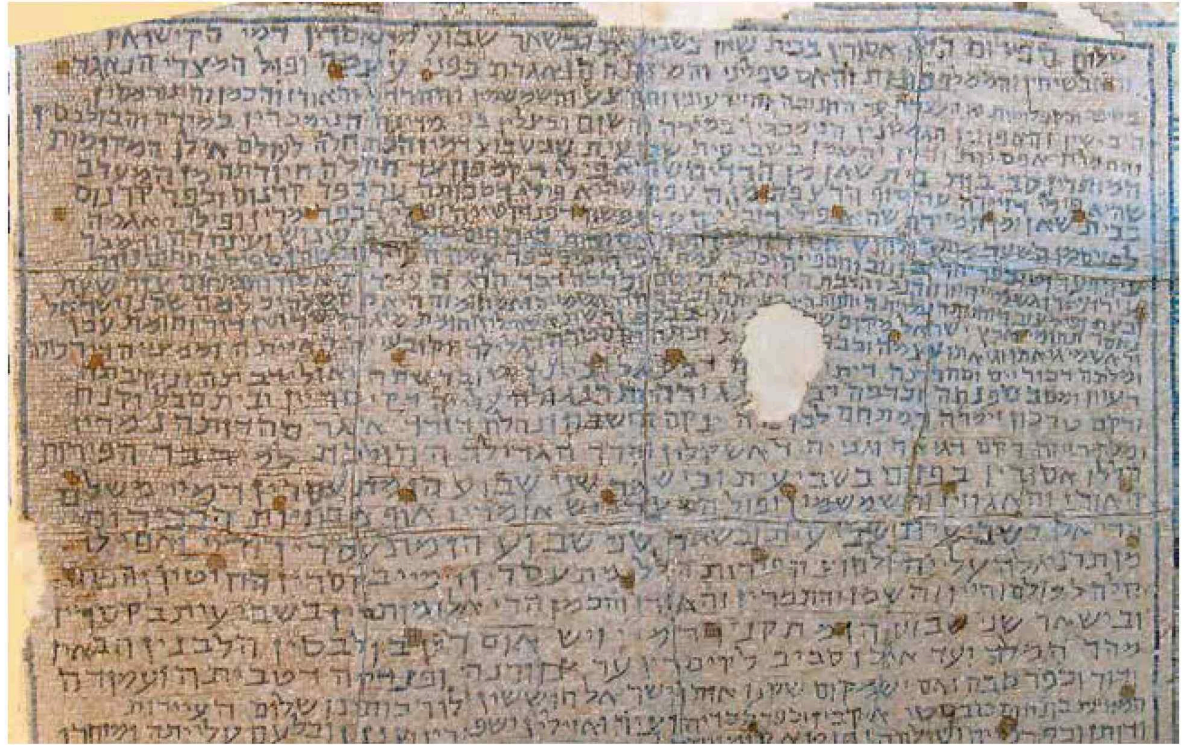
במסגרת זו אסקור בקצרה כמה מן החידושים הגדולים של זוסמן בחקר ספרות חז"ל. מטבע הדבר, זוהי בחירה סובייקטיבית המבוססת על המפגש האישי שלי עם מחקריו לאורך השנים.

מעורב ירושלמי

נפתח במאמר הארוך ביותר (170 עמ'), שהוא אולי הארוך ביותר שנכתב אי פעם על תולדות התלמוד. שמו הוא "תורה שבעל פה" פשוטה כמי שמעיה: כוחו של קוצו של יו"ד. במאמר זה מוכיח זוסמן כי התורה שבעל פה נמסרה ונשמרה בעל פה בלבד לאורך כל תקופת התנאים והאמוראים, בניגוד לדעת ר"נ אפשטיין ואחרים שהניחו את קיומם של נוסחים כתובים כבר אז. שורשיה של המחלוקת הזו בימי הביניים, ולמעשה זוסמן נוקט בה כדעת רש"י, בניגוד לדעת הרמב"ם. הוא דוחה את ראיותיו של אפשטיין, ומבסס את תפיסתו על כמה אדנים ובהם: היעדר מוחלט של אזכור "ספרי הלכה" בספרות חז"ל, לעומת ריבוי אזכורים של ספרי מקרא, פנקסים ושטרות; המונחים "תניא", "שמועה", "גרסה", "אמר", "אתמר" וכדומה, המבטאים כולם פעולות דיבור ולא קריאה; ועל דרכי הלימוד, הביקורת והשינון, המעידים כולן על מסירה שבעל פה בלבד, באמצעות "תנאים" זכרנים, ששימשו כארון ספרים חי ו"הגישו" את הטקסט הנדרש בעת הצורך. רבי יהודה הנשיא מוכר כ"מחבר המשנה", אך כפי שמעלה זוסמן הוא לא העלה אותה על הכתב. המשנה נמסרה בעל פה מדור לדור, ורק בתקופת הביניים הלטה בערפל היסטורי (המאות החמישית עד השמינית), תחת לחץ שמר וסכנת שכחה, החלו להעלותה על הכתב, כפי שעולה מסוגיות סביר ראיות ומעדידות גאונים ותלמידיהם. כך שהתורה שבעל פה היא אכן "פשוטה כמשמעה" – יצירה ומי סירה אוראלית שנמשכה יותר מאלף שנים.

האם המשנה נלמדה בעבר ועמדה בארון כספר עצמאי? במאמר "כתבי יד ומסורות נוסח של המי שנה" מגיע זוסמן למסקנה מחודשת: כל כתבי היד הקדומים של המשנה שבידינו שייכים לטיפוס אחד בלבד – הארצישראלי-איטלקי (בעיקר כ"י קויפמן, פרמה וקמברידג'), ואין בידינו מסורת נוסח עצמאית אחרת של המשנה כחיבור נפרד. הוא מראה שעד סוף המאה ה-19, החוקרים כמעט לא הכירו כתבי יד קדומים של המשנה שאין בהם פירוש, וחקר הנוסח נעשה בעיקר דרך המשניות המשובצות בתלמודים. כאשר התגלו כתבי היד העיקריים התברר שכולם קרובים לנוסח הארצי-ישראלי בלשון, בתוכן ובכתיב. שרידים נוספים מן הגניזה וממקומות אחרים מאשרים תמונה זו.

מציאות זו משקפת הבדל תרבותי עמוק: ברוב תפוצות ישראל בימי הביניים לא נהגו ללמוד משנה כיחידה ספרותית עצמאית, אלא רק כחלק מן התלמוד הבבלי; לכן ספרי משנה היו נדירים מאוד,

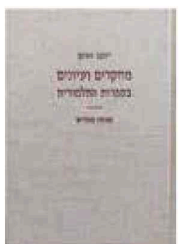
הממצא הקדום ביותר של ספרות התורה שבעל פה. כתובת תל רחוב: צילום: דניאל זוטורה

ארון הספרים של חז"ל

מתי נכתבה המשנה, האם היא נלמדה כחיבור נפרד, ואיזה תלמוד ירושלמי עמד בפני ראשוני אשכנז. כינוס מחקריו של פרופ' יעקב זוסמן מכבד את מפעל חייו של אחד מגדולי חוקרי התלמוד בדורנו / משה שוחט /

לפני כיוכל שנים רעש העולם המדעי נוכח תגלית מעוררת השתאות. על רצפת בית כנסת באתר הארכיאולוגי תל רחוב שבעמק בית-שאן, התגלתה כתובת פסיפס המכילה סוגיה הלכתית העוסקת במעמדה של בית שאן כחלק מ"תחום עולי בבל" לעניין מצוות התלויות בארץ. זוהי הכתובת הארכיאולוגית הגדולה והארוכה ביותר בשפה העברית שנמצאה אי פעם; היא מכילה 29 שורות ארוכות, ובהן 1,807 אותיות. אך מעבר לאורכה, היא מתייחדת גם מצד תוכנה ההלכתית. רוב הטקסט ידוע לנו ממקורות חז"ל – התלמוד הירושלמי, תוספתא וספרי. כיום מוצגת הכתובת במוזיאון ישראל בירושלים, והצפייה בה מרגשת.

מי שפענח ופרסם לראשונה את תוכנה של הכתובת היה פרופ' יעקב זוסמן, שהיה אז בראשית דרכו המחקרית באוניברסיטה העברית. הוא ראה בה את העותק הקדום ביותר של חומר המשתייך לספרות התורה שבעל פה, ופרסם עליה שני מאמרים ארוכים ומרשימים. מחקריו העלה כי הטקסט נכתב כנראה זמן לא רב לאחר חתימת היצירה המקורית,

מחקרים ועיונים בספרות התלמודית אסופת מאמרים יעקב זוסמן המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל; 1,312 עמודים בשני כרכים

ובקרבת מקום למרכז הרוחני של ארץ ישראל בתקופת התלמוד. פרופ' זוסמן, חתן פרס ישראל לחקר התלמוד, מתבלט במיוחד בגישתו הפילולוגית הדייקנית, כיאה למי שפעל שנים רבות במסגרת החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית, תחילה כפרופסור מן המניין ואז כראש החוג. במשך השנים כמעט לא פרסם חיבורים משלו, למעט כמה ספרים שחיבר יחד עם חוקרים נוספים, ובהם שלושת כרכי "אוצר כתבי היד התלמודיים", ו"גניזת הירושלמי". אלה שני מפעלים יסודיים לכל העוסק בחקר התלמוד, אך לא מדובר בספרי מחקר רגילים. לעומת זאת פרסם זוסמן כמה עשרות מאמרים המתבלטים בהיקפם החריג ובעירצת החירוש שבהם. תלמידיו של זוסמן נטלו על עצמם את מלאכת האיסוף של המאמרים, וכעת הם מגישים לנו שני כרכים עבי כרס המכילים את מאמרי מריו של זוסמן שהתפרסמו לאורך השנים.

אופי מחקריו של זוסמן, והדרך שבה אנו זוכים להיחשף עתה למפעלו המקיף, מוכיחים את הפרויקט האליעזר שמשון רוזנטל ורוד רוזנטל – אב

והראשונים צייטו בעיקר את "גרסת הספר", כלומר את נוסח הבבלי. לעומת זאת באיטליה, בבזונטיון ובאזורים שהושפעו מן המסורת הארץ-ישראלית, המשיכו ללמוד ולפרש את המשנה בנפרד, ומשם הגיעו אלינו כתבי היד.

יסודו של ההבדל הזה, מציע זוסמן, כבר בחילופי המסורות הקדומות בין ארץ ישראל, שבה המשנה והתלמוד נלמדו כשני קורפוסים נפרדים, ובין בבל שבה המשנה הייתה משוקעת בתלמוד. בעקבות זאת, הנוסח היחיד של המשנה כשלעצמה שהגיע לידינו הוא הטיפוס הארץ-ישראלי (בדרגות השת- לשלות שונות), בעוד שמסורת הנוסח של המשניות שבבבלי מורכבת ומסובכת יותר. פירוש הרמב"ם, שהרכיב על בסיס ארץ-ישראלי נוסחאות בבליות, תרם להשתלטות הנוסח המעורב בדרפוסים. מכאן שאין לרבר על "טיפוסים" רבים של נוסח המשנה, אלא על מסורת עיקרית אחת, ארץ-ישראלית, מול הנוסח המשובץ בבבלי.

מוקד נוסף שהעסיק את זוסמן במחקריו הוא נוסח התלמוד הירושלמי, בעיקר בשלבי המסי- רה שלו מאז חתימתו ולאורך ימי הביניים. ספרות הראשונים מכילה ציטוטים רבים מהתלמוד היר- שלמי שאינם מצויים בנוסח הירושלמי שלפנינו. הצעות שונות ומשונות הועלו בשאלה זו, עד שבא אביגדור אפטוביצר והציע כי לפני הראשונים עמד "ספר ירושלמי" שהכיל נוסח מעובד של הירושל- מי, כולל תוספות מאוחרות. הצעתו התקבלה על דעת החוקרים, אך שנים רבות לא נמצאה לה ראיה. עם הזמן התגלו דפים בודדים, וכן דפים ששימשו לכריכת ספרים, ובהם קטעי ירושלמי. זוסמן בחן את הממצאים שהצטברו מספריות ברחבי העולם, ובמאמר "שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי", העלה כי לפנינו גילוי ראשון של אותו "ספר ירושלמי", אם כי בוהירות אפיינית הוא מכנה אותו "מעין" ספר ירושלמי. טופס זה מכיל שינויים והוספות המ- תאימים לנוסח הירושלמי של חוג החכמים בעלי "ספר ירושלמי", ובראשם הראב"ה. במאמר נוסף עומד זוסמן על תהליך יצירתו של "ספר ירושל- מי" ומטרתה, על ההשוואה המדוקדקת בינו ובין ציטוטים המופיעים בספרות הראשונים, ועל פשר השינויים בינו ובין נוסח הירושלמי שלנו.

מכאן לשאלה נוספת הקשורה לתהליך מסירתו של הירושלמי: חידת חסרונם של סדרים ופרקים בירושלמי העסיקה לומדים וחוקרים במשך שנים רבות. באשר לסדרים החסרים יש שטענו כי לפחות חלקם היה קיים בידי הראשונים, או לפחות נכתב אייפצם אך אבד. ואולם נוסף על הסדרים החסרים, בירושלמי שבידינו חסרים 12 פרקים בסופן של שלוש מסכתות – שבת כא–כד, מכות ג, נידה ד–י. כאשר לאלו, הרעה המקובלת בקרב החוקרים הייתה שהם אבדו בשלהי ימי הביניים. ההיגיון מאחורי הנחה זו הוא שאין טעם להניח שעורכי הירושל- מי דילגו דווקא על פרקים אלה, והימצאותם בסו- פי מסכתות מסייעת להסבר שלפיו מדובר באובדן פיזי. בדרכו הפילולוגית הקפדנית בוחן זוסמן את כל הראיות בנושא ומגיע למסקנה שמעולם לא היה תלמוד ירושלמי לפרקים אלו.

סוגיה נוספת הקשורה לירושלמי היא שאלת מסורות הנוסח השונות של ירושלמי שקלים, שזר- סמן מראה כי ניתן לחלקן לשתי מסורות: 'נוסח א' הוא נוסח הירושלמי המקורי, ואילו 'נוסח ב' הוא עיבוד (אשכנזי או איטלקי) שנעשה בהשפעת הת- למוד הבבלי. שני הנוסחים קשורים למסורות לימוד שונות שנהגו באזורים שונים, ומתוך דיון זה מר- חיב המחבר בתולדותיה של מסכת שקלים בתלמוד הירושלמי.

נחתום את העיסוק בירושלמי במאמר המוקדש לכתביד ליידן של הירושלמי, שעל פיו הודפס

לראשונה תלמוד הירושלמי בוונציה. זוסמן מפ- ליג בחשיבותו של כתביד זה, ש"דרכו ורק דרכו הגיע אלינו התלמוד הירושלמי – ואלמלא הוא, ספק רב אם הירושלמי היה מגיע בכלל אלינו בשי- למותו כמות שהוא לפנינו. הירושלמי ניצל כמעט בנס – שהרי המרחק בין כתביד בודר של חיבור ועד לאובדנו המוחלט לעתים אינו אלא כחוט הש- ערה בלבד. לרובו הגדול של הירושלמי אין בידינו עד היום שום כתביד נוסף – ובמקומות אלה אין בידינו לתקן את שיבושיו אלא מסברה". המחקר בראשית הדרך לא נטה להזדקק לכתביד זה, וז- כריה פרנקל למשל לא מצא עניין להשתמש בו, לאחר שיש בידינו הירושלמי בדרפוס וונציה. זוסמן מאריך להוכיח את חשיבותו, שכן המרפסים לא תמיד שימרו את הנוסח המקורי, וטוען כי אף ש"י ליידן מלא גרסאות משובשות, הוא משמר נוסחאות קדומות וחשובות, לעיתים גם יותר מהנוסח שהיה בידי הראשונים.

מתיאולוגיה להלכה

במאמר על "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבריהודה" מבקש זוסמן לעשות סדר בכל הידוע לנו על ההלכה הקומראנית ויחסיה עם הצדוקים, הפרושים וההלכה החז"לית. מאמר זה, שפורסם תחילה במלאות ארבעים שנה לגילוי המגילות, מילא תפקיד מרכזי בשינוי המיקוד של חקר מגי- לות קומראן מתיאולוגיה להלכה; כלומר, ההבנה שההלכה הייתה הגורם המפריד ומכונן זוהות לא פחות מתפיסותיהם של אנשי קומראן בנוגע לתורת הגזירה הקדומה, קץ הימים ועוד. במסגרת המאמר מבהיר זוסמן את משמעותם המדויקת של מונחים שרבים נוטים לבלבל ביניהם: פרושים, צדוקים, ביי- תוסים, איסיים, מינים, קראים ועוד.

מאמרים מסוג אחר הכלולים בספר הם דברי הערכה על חוקרים ומחקרים, רובם נושאים אופי של ביוגרפיה אינטלקטואלית. זוסמן, שלפני ליי- מודיו באוניברסיטה העברית למד שנים רבות ביי- שיבות, רוחש הערצה עצומה לתלמידי חכמים שהיו גם פילולוגים דייקנים. בולט במיוחד מאמר העי- רכה ארוך על "מפעלו המרעי של פרופסור אפי- רים אלימלך אורבך". בצדק משתומם זוסמן נוכח דמותו הנדירה של אורבך, שמלבד האיכות, ההיקף והדיוק של מחקריו, חידש תחומי מחקר שכמעט לא התקיימו לפניו כמו מחשבת חז"ל, פרשנות הפיוט בימי הביניים והספרות התלמודית-רבנית.

מאמרים נוספים עוסקים בדמויותיהם של שניאור זלמן שכטר כחוקר (מעבר לגילוי הגניזה הקהירית שעזמו הוא מזוהה); יעקב נחום אפשטיין והאוניבר- סיטה העברית; ר' דב בר רטנר בעל "אהבת ציון וירי- שלים", והמהפך שחל בתחום חקר הנוסח מזמנו ועד הגישה הפילולוגית של אפשטיין וסיעתו; ר' משה קוסובסקי ומפעל הקונקורדנציות של ספרות חז"ל. העורכים החליטו לסדר את המאמרים לפי סדר פרסומם המקורי. אכן, לסדר זה יש ערך ביוגרפי, אך מבחינה שימושית הוא מקשה מעט על ההתמי- צאות והעיון בספר. כך למשל, שני המאמרים על "ספר ירושלמי" פוצלו בין שני הכרכים.

מחקריו של פרופ' זוסמן נלמדים כיום ביסודיות בחוגים לתלמוד, וחידושי מהווים אבן יסוד בחקר ספרות חז"ל. משום כך, אין ערוך לחשיבותו של המאסף שלפנינו. מעבר לכך שריכוז המאמרים מקל על הלומדים, הוא עתיד להנגיש את מפעלו המד- עי של זוסמן לקהלים רחבים של חוקרים ותלמידי חכמים. למרות המבנה העמוס של המאמרים, מבנה שכיום לא היה עובר את שבט העריכה, היסודות שהציב זוסמן לדורות שווים כל מאמץ. המאסף המכובד מלווה במפתחות מפורטים, החיוניים לכל עיסוק פילולוגי בספרות חז"ל. ●